

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk : de Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940

Barnard, T.R.

Citation

Barnard, T. R. (2006, May 24). *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk : de Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. Uitgeverij De Bataafsche Leeuw, Amsterdam.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4407>

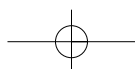
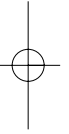
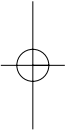
Version: Corrected Publisher's Version

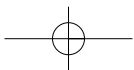
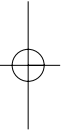
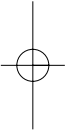
License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4407>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VAN 'VERSTOTEN KIND' TOT BELIJDENDE KERK

VAN 'VERSTOTEN KIND' TOT BELIJDENDE KERK

**DE REMONSTRANTSE BROEDERSCHAP
TUSSEN 1850 EN 1940**

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN
DE GRAAD VAN DOCTOR AAN DE UNIVERSITEIT LEIDEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS DR. D.D. BREIMER,
HOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER WISKUNDE EN
NATUURWETENSCHAPPEN EN DIE DER GENEESKUNDE,
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VOOR PROMOTIES
TE VERDEDIGEN OP WOENSDAG 24 MEI 2006
KLOKKE 14.15 UUR

DOOR

TJAARD ROELAND BARNARD

GEBOREN TE NAARDEN
IN 1968

DE BATAAFSCHE LEEUW
Amsterdam 2006

Promotiecommissie:

Promotores: Prof.dr. Th.M. van Leeuwen
Prof.dr. E.H. Cossee (Rijksuniversiteit Groningen)

Referent: Prof.dr. A.L. Molendijk (Rijksuniversiteit Groningen)

Overige leden: Prof.dr. W. Janse
Prof.dr. E.G.E. van der Wall

De uitgave van dit proefschrift is mede mogelijk gemaakt door de steun van:

Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Gilles Hondius Foundation
Remonstrantse Broederschap
Stichting Fonds Legaat 'Ad pias causas'
Stichting Nicolette Bruining Fonds
Stichting Vera Gottschalk-Frank Fonds

ISBN 90 6707 607 4

Inhoud

Inleiding	9
Dankbetuiging	10
1. Voorwoord	11
Ecclesiologie	11
Bronnen van ecclesiologie	12
Een impliciete remonstrantse ecclesiologie?	12
2. Periodisering	14
1850-1880	14
1880-1905	15
1905-1940	15
Bronnen	16
Eerder kerkgeschiedenis dan dogmengeschiedenis	16
Deel 1: Het verstoten kind.	
De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1880	17
1. De Broederschap rond 1850	18
Leden, zielen en gemeenten	18
De organisatie van de Broederschap	19
De kerkdiensten en kerkelijke plechtigheden	20
Leiding in de gemeente	32
Verhouding tot andere kerkgenootschappen	32
De gemeente te Frederikstad	32
De theologische ligging van de Broederschap	23
Remonstrantse ecclesiologie rond 1850	27
Conclusie	30
2. De opkomst van het modernisme	31
Verplaatsing van het Seminarium	36
Groei	44
<i>Opheffing van kleine gemeenten</i>	44
<i>De proeftuin Schoonhoven</i>	41
<i>Ideeën rond nieuwe gemeenten</i>	52
Conclusie	64
Beginselverklaringen van de Remonstrantse Broederschap	65
<i>De Leer der Remonstranten</i>	66
<i>De beginselverklaring van 1861</i>	66
<i>De besluitvorming over de nieuwe beginselverklaring tijdens de Grote Vergadering van 1879</i>	68
<i>Consequenties van het besluit in 1879</i>	76
De Broederschap onder moderne kritiek	78

3. Zelfbeeld: deel van de Hervormde Kerk of zelfstandig?	83
Uitgediend?	84
<i>Geen uitbreiding</i>	84
<i>De verjaardag van een bejaarde moeder</i>	87
<i>Een nieuwe periode?</i>	91
<i>Recht en reden van zelfstandig bestaan verloren</i>	92
De Broederschap als modern genootschap	93
<i>'Een broederschap is onze naam'</i>	93
<i>Remonstrants-Hervormd: zonder belijdenisdwang</i>	94
<i>De vrijheid om geen supranaturalist te zijn</i>	98
<i>Boven de dogmatische strijd</i>	99
<i>Geen menselijk gezag</i>	100
<i>Vrijheid, verdraagzaamheid en broederschap</i>	101
<i>De oorspronkelijke reformatorische kerk</i>	103
4. Slotbeschouwing	105
Deel 2. De gulden middenweg tussen ongelof en dogmatisch Christendom.	
De Remonstrantse Broederschap tussen 1880 en 1905	109
1. Inleiding	110
2. Verandering door uitbreiding	112
Ontwikkelingen in verschillende soorten gemeenten	113
<i>Waddinxveen</i>	113
<i>Gemeenten met een oudremonstrantse predikant</i>	120
<i>Gemeenten met een nieuwremonstrantse predikant</i>	120
<i>Nieuwe gemeenten</i>	121
Samenstelling nieuwe gemeenten	122
Predikanten	123
Op zoek naar nieuwe remonstranten: een financieel plaatje	127
Uitbreiding van de Broederschap: de casus Leiden en Dordrecht	131
<i>Leiden</i>	131
<i>Dordrecht</i>	134
<i>Conclusie</i>	139
Verschillen tussen oud en nieuw: een financieel plaatje	139
<i>Nieuwe remonstranten minder gul voor Broederschap</i>	139
<i>Jaarlijkse collecte voor het Nederlands Zendelinggenootschap</i>	142
Conclusie	142
3. De Broederschap tussen de andere geloofsgemeenschappen	144
De verhouding tot de Nederlandse Protestantenbond	144
De verhouding tot de Vrije Gemeente	147
De verhouding tot de Hervormde kerk	151
Roep om een vrijzinnige samenwerking	153
Conclusie	158
4. Grenzen en karakteristieken van een moderne kerk	159
Leden	159
De eenheid onder spanning	166
<i>De kwestie-De Jong</i>	166
<i>De kwestie-Haentjens</i>	178

Problemen met kerkelijke gebruiken	184
<i>Doop en avondmaal</i>	185
<i>Diaconie</i>	190
<i>Conclusie</i>	190
Gemeenschapsgevoel	190
Kerkbouw	193
Het Seminarium der Remonstranten	208
Kerk of niet?	214
<i>Conclusie</i>	217
5. Zelfbeeld	220
De naam van de gemeenten	220
Preken over beginsel en doel der Broederschap	223
Remonstrantse geschiedbeschouwing	227
<i>Ontstaan Uit de Remonstrantsche Broederschap</i>	227
<i>Nieuwe benadering remonstrantisme</i>	228
<i>Vrijzinnig</i>	230
Catechetische literatuur	231
<i>Conclusie</i>	235
6. Slotbeschouwing	236
Deel 3. Van modern genootschap tot belijdende kerk.	
De Remonstrantse Broederschap tussen 1905 en 1940	239
1. Inleiding	240
Nieuwe theologische ontwikkelingen	242
2. Bestuurlijke ontwikkelingen	246
De vrouw in het ambt	246
Verplaatsing van het Seminarium	258
Financiën	266
De oprichting van het Convent van predikanten en de subcommissie voor de geestelijke belangen	274
<i>Conclusie</i>	276
3. De Broederschap tussen de andere geloofsgemeenschappen	277
Stagnatie van de groei	277
Het werk onder de verstrooiden	280
<i>Vlaardingen</i>	281
<i>Zwolle</i>	285
<i>Het werk onder de verstrooiden in het algemeen beschouwd</i>	288
<i>De Haagse kwestie, conflict tussen Sparnaay en Wannée over gemeenteopbouw</i>	291
<i>Remonstranten in het Gooi en in Eindhoven</i>	293
Verhouding tot de Hervormde Kerk	296
Verhouding tot de NPB	303
De vrijzinnige zuil	306
<i>De vrijzinnige jeugdbeweging</i>	307
<i>De Centrale Commissie voor het vrijzinnig protestantisme</i>	308
<i>De Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep</i>	310
<i>Conclusie</i>	311

Oecumenische activiteiten	311
<i>Federatie</i>	311
<i>Wereldraad</i>	313
<i>Una Sancta</i>	317
Conclusie	320
4. De Broederschap treedt naar buiten: Het sociale element in de Remonstrantse Broederschap	321
Het sociale element in de godsdienstprediking	325
<i>Gewetensbezwaren tegen militaire dienst en antimilitarisme</i>	336
<i>Maatschappelijke uitspraken</i>	341
<i>Maatschappelijke betrokkenheid in de crisistijd</i>	343
5. De Broederschap treedt naar buiten als vrijzinnige belijdende kerk	345
Kerkbouw	345
Liturgie	352
Opleving van betrokkenheid gemeenteleden	368
Beginselverklaring	372
Het propagandaboekje	383
Naar een meer kerkelijke organisatie	388
Kerkenraad in plaats van bestuur	390
De geloofsbelijdenis van 1940	391
Geloofsbeziets en levensrichting	401
Conclusie	403
6. Zelfbeeld	404
Uitspraken over het kerkelijk karakter	404
<i>Discussie over het wezen van de Broederschap: een moderne kerk of niet?</i>	413
De Broederschap bij bijzondere gelegenheden	416
<i>De herdenking van het 300-jarig bestaan van de Broederschap in 1919</i>	416
<i>Het herdenkingsboek</i>	423
<i>De herdenking van het 300-jarig bestaan van het seminarium</i>	426
<i>Referaten ter Algemene Vergadering</i>	428
7. Slotbeschouwing	431
Conclusie	435
Noten	443
Bijlagen	487
Afkortingen	488
Geraadpleegde archieven	489
Literatuur	490
<i>Tijdschriften/reeksen</i>	500
<i>Handschriften</i>	500
Zusammenfassung	501
Register van persoonsnamen	507
Curriculum vitae auteur	

Inleiding

Dankbetuiging

Het promotiereglement van de Universiteit Leiden beperkt zeer nadrukkelijk het aantal te bedanken personen in het voorwoord bij een proefschrift. Uitgesloten van dank zijn degenen die bij de beoordeling van het voorliggende werk een aandeel hebben gehad. In elk geval voorkomt dit de problemen waar K.H. Roessingh zich bij zijn promotie voor wist gesteld (zie noot 739 van dit proefschrift). Toch zijn er velen zonder wier hulp en aanmoediging een proefschrift niet gereed komt. Zo zijn er de vele medewerkers van bibliotheken en archieven die een jonge onderzoeker helpen in zijn zoektocht naar de in hun instellingen opgeslagen schatten.

Graag dank ik de oudere collega's die mij in gesprekken nadere achtergronden hebben willen verstrekken over de door mij bestudeerde periode die zij ten dele bewust hebben meegemaakt: G. Bloemendaal †, J.Ph. Feikema, N. van Gelder, H.J. Heering †, G.J. Hoenderdaal †, F.A.G. de Klark †, E.B.A. Poortman †, J.W. Vinke-Herfst † en A.E.A. Went-van der Vring †. Mijn dank geldt ook de dames B. Bicker Caarten-Haentjens, S.H. Hooykaas en A.S. Wiarda-Moltzer, die met plezier mij vertelden over de wederwaardigheden van hun vaders als predikanten binnen de Remonstrantse Broederschap.

Mijn bijzondere dank geldt de heer H.L. van Wingerden voor de vertaling van de Duitse samenvatting bij dit proefschrift. Mijn gewaardeerde collega ds. J.W. Schneider dank ik voor het nazien van het proefschrift op onvolkomenheden. Vanzelfsprekend ben ik verantwoordelijk voor alle ongerechtigheden die zijn blijven staan. Tenslotte past een woord van dank aan de kleinere en grotere kring om mij heen, bestaande uit familie en vrienden enerzijds, en de vele nieuwsgierigen waaronder betrokken remonstranten uit de gemeenten die ik heb mogen dienen en daarbuiten anderzijds, die door telkens te vragen naar de voortgang het proces zeer hebben gestimuleerd.

1. Woord vooraf

De Remonstrantse Broederschap heeft tussen 1850 en 1940, de periode van dit onderzoek, veel ontwikkelingen doorgemaakt. Zij ontwikkelde zich van een gematigd-orthodox kerkgenootschap, dat grote gelijkenis vertoonde met de Hervormde Kerk en zich eigenlijk als een onderdeel van die kerk beschouwde, via een moderne vereniging op godsdienstige grondslag, tot een belijdende, vrijzinnige kerk. Die term ‘belijdend’ kan misverstand wekken. In navolging van G.J. Heering (1879-1955)¹ maak ik onderscheid tussen een ‘belijdende kerk’ en een ‘belijdeniskerk’.² Elke kerk moet, aldus Heering, ‘belijdend zijn’ wil zij recht van bestaan hebben. Dat betekent niet, dat er altijd, zoals in een ‘belijdeniskerk’, een vastomschreven belijdenis moet zijn die voor alle leden geldt. In die zin is de Remonstrantse Broederschap een belijdende kerk geworden. Zij spreekt zich aan het einde van de onderzochte periode nadrukkelijk uit over maatschappelijke en geloofsinhoudelijke kwesties en geeft zich daarmee rekenschap van haar belijden, zonder een belijdenis op te leggen aan haar leden.

In dit proefschrift wordt de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap onderzocht. Veel beschrijvingen van de geschiedenis van de Broederschap hebben hun uitgangspunt in de beschrijving van de theologie (met name van haar hoogleraren). Daarmee is er relatief veel, soms eenzijdige, aandacht geweest voor de theologisch-dogmatische kanten. In de laatste decennia van de twintigste eeuw is aandacht ontstaan voor een geschiedbeschrijving vanuit sociaal-culturele en economische invalshoek. Gedacht kan hierbij worden aan de publicaties van E.H. Cossee en S. Vuyk.

Dit proefschrift kiest weer een andere invalshoek. Hier wordt de vraag gesteld naar de manier waarop de Remonstrantse Broederschap zichzelf verstaat. Wat voor soort kerk of geloofsgemeenschap wil zij zijn? Hoe wil zij tussen de (andere) kerken staan? Deze vragen hangen samen met de ecclesiologie. In zijn *Encyclopaedie der theologie* acht L.J. van Holk (1893-1982) de ecclesiologie het centrum van de theologie.³ Voor de beschrijving van de geschiedenis van de Broederschap acht ik ecclesiologische vragen even centraal.

Ecclesiologie

Onder ecclesiologie wordt gewoonlijk dat gedeelte van de dogmatiek verstaan dat uitspraken doet over het wezen van de Kerk. Hoe verhoudt de aardse verschijningsvorm van de kerk zich tot het Koninkrijk van God? Is die verschijningsvorm een toevallige of is zij mede opgenomen in het goddelijke plan? Is de Kerk onderwerp van het geloof of niet? Wat is de verhouding tussen de feitelijk bestaande geloofsgemeenschappen en de Kerk? Hoe staan de kerkgenootschappen tegenover elkaar? Hoe verhoudt de kerk zich tot de wereld?

De manier waarop ecclesiologische vragen worden beantwoord, verschilt sterk tussen de bestaande kerkgenootschappen. Er zijn kerken – zoals de die van Rome – die claimen de ware Kerk te zijn. Zij stellen meer of minder expliciet dat er in wezen geen verschil is tussen de ideale Kerk van Christus en de bestaande organisatie. De Romana meent uitbeelding te zijn van Gods Koninkrijk op aarde. Zij is gevestigd op het fundament dat

gelegd is door Christus en zijn apostelen. Haar leider, de bisschop van Rome, is de rechtstreekse opvolger van Petrus en geldt als plaatsvervanger van Christus op aarde. Haar organisatiestructuur is niet een toevallige, maar maakt deel uit van de goddelijke ordening en kan derhalve niet anders zijn. Haar uitspraken zijn vast en bindend, op aarde zowel als in de hemel. Ten diepste is het heil tot haar beperkt: *extra ecclesiam nulla salus*.

De protestantse kerken nemen vaak een minder ferm standpunt in. Hun kerkvorm en kerkorganisatie zijn niet absoluut maar moeten altijd getoetst worden aan de Schrift. Pas wanneer er sprake is van een recht geloof en een waarachtige heiliging van de gemeente is deze Gods Kerk. In Nederland valt hierbij te denken aan de grote kerken van de Reformatie, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Samen met de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden vormen zij thans de Protestantse Kerk in Nederland. In de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt) was het exclusivisme soms even groot als in de *Romana*.

Sommige 'laagkerkelijke' congregationalistische en vrije groeperingen nemen helemaal afstand van deze kerkelijke idealen. Daar is de kerkvorm vaak een toevallige. De geloofsgemeenschap met haar ordening is niet een van God gegeven grootheid, maar een nu eenmaal bestaande historische vorm die vooral praktische waarde heeft. Uitgangspunt is hier de individuele relatie tussen God en de mens. Gelovigen verzamelen zich, maar hun verzameling heeft geen theologische noodzaak. Uitgesproken voorbeelden hiervan zijn de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB en de Vrije Gemeente.⁴

Bronnen van ecclesiologie

Hoe 'hogere' de kerkelijkheid is en hoe meer nadruk er gelegd wordt op de ecclesiologie, des te gemakkelijker zijn voor de onderzoeker haar bronnen te vinden. Traditioneel is de ecclesiologie een locus uit de dogmatiek. Verder blijkt zij uit de liturgie. Zo wordt veel duidelijk uit de wijze waarop de bevestiging van ambtsdragers plaatsvindt. Het specifieke kerkrecht van een kerkgenootschap is altijd de neerslag van een ecclesiologisch standpunt. De positie van de geestelijke stand van de *Romana* met haar priesterlijke bevoegdheden laat een ander kerkbeeld zien dan die van de geestelijkheid in protestantse kerken, waar het priesterschap aller gelovigen centraal staat.

Ook de manier waarop een kerkgenootschap in de wereld staat of zich verhoudt ten opzichte van andere geloofsgroeperingen is een afspiegeling van de visie die het op zichzelf heeft. Wanneer een kerkgenootschap het bijvoorbeeld vanzelfsprekend acht dat de kinderen van zijn leden er ook toe behoren – hierbij valt te denken aan doop- en geboorteleden – zegt dit veel over zijn ecclesiologie. Tegelijkertijd toont soms het nalaten van het werven van proselieten ook veel over een mogelijke laagkerkelijkheid.

Een impliciete remonstrantse ecclesiologie?

De eerste, voorzichtige vraagstelling van dit onderzoek behelsde de vraag of de Remonstrantse Broederschap in de periode 1850-1940 een welomschreven ecclesiologie kende. Al snel werd duidelijk dat er op een klassieke manier niet van een dergelijke leer gesproken kan worden.

Kenmerkend voor de Broederschap in het grootste gedeelte van haar bestaan – en zeker na de zeventiende eeuw – is juist dat zij geen gezaghebbende dogmatieken kende. Uit

die eerste eeuw van het remonstrantisme zijn de dogmatieken van Episcopius en Van Limborch bekend.⁵ Daarna zou het tot 1935 duren voordat een remonstrant weer een invloedrijke dogmatiek schreef. Toen publiceerde G.J. Heering zijn *Geloof en Openbaring*. Met het ontbreken van een dergelijke dogmatiek in het grootste gedeelte van de beschreven periode is de eerste vindplaats van een remonstrantse ecclesiologie praktisch vervallen. Ook zijn er in de beschreven periode geen gezaghebbende geloofsbelijdenissen. De belijdenis van Episcopius (1583-1643) van 1621 heeft tot 1861 formeel wel een belangrijke plaats in de Wetten van de Remonstrantse Broederschap, maar in de periode van onderzoek wordt er slechts een enkele keer naar verwezen. Pas in 1940 biedt het Convent van predikanten een nieuwe geloofsbelijdenis aan de Broederschap aan. De Remonstrantse Broederschap kent daarmee voor het grootste gedeelte van haar geschiedenis wel remonstrantse theologen, maar geen specifiek remonstrantse theologie. Er is eerder een eenheid in wijze van theologie bedrijven dan in de inhoud. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat de uitingen over het eigen kerkgenootschap steeds iets voorlopigs of tweeslachtigs hebben. Al vanaf het allereerste begin van de Broederschap is er de dubbelheid van het oprichten van een eigen kerkgenootschap, die kerk of Broederschap mag heten, én de wens terug te keren in de schoot van de moederkerk, de gereformeerde of hervormde kerk.⁶ Voor een groot gedeelte van de geschiedenis van de Broederschap resulteert dit enerzijds in de wens tot de instandhouding en versterking van het eigen kerkgenootschap en anderzijds in pogingen tot hereniging.

Dit alles wil nog niet zeggen dat er geen remonstrantse ecclesiologie is, wanneer dit woord in bredere zin wordt gebruikt. Het is opvallend hoe vaak er in de geschiedenis van de Broederschap wordt gesproken over het 'typisch remonstrantse'. Kennelijk voelt men zich telkens genoodzaakt rekenschap af te leggen van de noodzaak van het eigen voortbestaan. Hiermee wordt telkens een antwoord gegeven op de vraag wat de Remonstrantse Broederschap is of wil zijn. In die zin kan dit zelfbeeld dus gelden als een veelal impliciete ecclesiologie, zij het een zeer laagkerkelijke.

In dit proefschrift wordt via een indirecte weg gezocht naar remonstrantse ecclesiologie. Deze blijkt uit haar geschiedenis, uit de manier waarop de Broederschap handelt. Zij blijkt ook uit de manier waarop zij over zichzelf spreekt. Uit de analyse van historische ontwikkelingen en het daarin aan te treffen zelfbeeld komt een remonstrantse ecclesiologie naar voren.

Naast deze hoofdlijn zal ook aandacht worden besteed aan historische ontwikkelingen die in eerste instantie niet direct in verband lijken te staan met haar zelfbeeld. Toch kunnen deze in tweede instantie wel degelijk iets zeggen over het remonstrantse zelfbeeld. Een voorbeeld hiervan is de toelating van vrouwen tot de ambten. In de discussies daarover wordt zelden gerefereerd aan een theologische opvatting. Zo wordt niet gesproken over bijbelse uitgangspunten, dogmatische standpunten of een typisch remonstrants gegeven dat de toelating al dan niet zou ondersteunen.

Toch is dit besluit heel kenmerkend. De Broederschap wil zich zo nadrukkelijk aansluiten bij de moderne cultuur, dat zij het niet nodig vindt om theologische overwegingen te releveren. De toelating van vrouwen tot het predikantschap is vanzelfsprekend omdat het een eis is van de moderne tijd. Met deze besluitvorming toont de Broederschap wat zij wil zijn: een moderne kerk die principieel ruimte geeft aan moderne ontwikkelingen.

2. Periodisering

Ik onderscheid in de geschiedenis van de Broederschap tussen 1850 en 1940 drie perioden:

1. die van 1850 tot 1880, waarin de Broederschap kiest voor het modernisme;
2. die van 1880 tot 1905, de bloeitijd van het (oud)modernisme;
3. die van 1905 tot 1940, waarin de Broederschap een vrijzinnige belijdende kerk wordt.

1850-1880

Onder de seminariumhoogleraren A. des Amorie van der Hoeven (1798-1855) en J. Tideman (1807-1891) vaart de Broederschap tot ongeveer 1860 een rustige koers. De tot 1796 slechts getolereerde kerk is nu maatschappelijk aanvaard. Met financiële en morele steun van de overheid kan zij haar bijdrage leveren aan de burgerlijke samenleving en kerkelijke wereld. Theologisch richt zij haar blik naar Groningen. Haar toonaangevende theologen zijn verbonden met de Groninger godgeleerden. De theologische hoofdrichting is deze gematigde orthodoxie. Afwijkingen ter linker- en ter rechterzijde worden kritisch gedoogd. Haar zelfbeeld kenmerkt zich door een 'verstoten kind'-motief. Zij acht zich in wezen deel van de Hervormde Kerk, waaruit zij eens zo smadelijk is verdreven. Daar deze moederkerk in deze periode tolerant lijkt te zijn geworden en leergeschillen geen voorname rol meer spelen in het kerkelijke debat, is er ook ruimte voor dit standpunt. Men hoopt – en spreekt dat ook duidelijk uit – dat waar de vaderen naar verlangden, de 'reparatie van grieven', de terugkeer van de remonstranten in de vaderlandse kerk, eens mogelijk zal zijn. Belangrijk onderdeel van haar zelfbeeld – en dat kenmerkt haar ecclesiologie – is het standpunt dat verschillen in leer niet tot kerkscheuring behoeven te leiden. Verschillende theologische stromingen moeten samen in één kerk kunnen bestaan. Dit hadden de vroegste remonstranten al betoogd, die de leerverschillen over de predestinatie niet kerkscheidend achtten. Kerkscheidend was toen uiteindelijk niet een verschil in de leer over de predestinatie, maar vooral de ecclesiologie. Hoe scherp zijn de grenzen tussen *necessaria* en *non-necessaria*?

Kenmerkend voor remonstranten toen was dat de predestinatieleer niet onder de noodzakelijkheden viel. Vanaf 1840 verandert er veel binnen het Nederlandse theologische spectrum. In dat jaar houdt J.H. Scholten zijn oratie die als het beginpunt van een nieuwe theologische richting geldt. Het modernisme komt op, vanaf 1850 ook in de Remonstrantse Broederschap. In het begin zijn er nog wel waarschuwend geluiden te horen. Later blijkt een meerderheid van predikanten en afgevaardigden van gemeenten de nieuwe richting toegedaan. Tussen 1870 en 1880 blijkt uit drie besluiten dat de meerderheid het modernisme aanhangt en daarnaar handelt: het Seminarium wordt verplaatst naar het moderne bolwerk Leiden, groepen ontevreden, moderne, hervormden worden toegelaten als remonstrantse gemeenten en in 1879 wordt een moderne beginselverklaring aangenomen, die geen ruimte meer laat voor twijfel over het moderne karakter van de Broederschap. De ommezwaai is daarmee compleet.

1880-1905

De tweede periode is er een van consolidatie. De Broederschap heeft gekozen voor het modernisme en stelt zich nu open voor grote groepen moderne hervormden die overkomen. Om hen te lokken past zij zelfs haar Algemeen Reglement aan. Zij groeit sterk en er ontstaan nieuwe gemeenten. Welke invloed had dit alles op de aard van de Broederschap? Nieuwe gemeenten blijken nog lang een ander karakter te hebben dan de bestaande. Zij brengen nieuw gedachtegoed binnen, bijvoorbeeld over oude kerkelijke gebruiken. Gedurende vele jaren wordt het avondmaal niet bediend in verscheidene nieuwe gemeenten. In Groningen is er zelfs geen doopbediening.

In conflicten worden de grenzen van de Broederschap bepaald. Afwijkingen van het 'mainstream modernisme' worden eigenlijk niet getolereerd, of dat nu in de richting van de orthodoxie dan wel in de richting van de Vrije Gemeente is. In deze periode blijkt hoezeer de Broederschap feitelijk voor het modernisme heeft gekozen en geen andere theologische richting meer lijkt te dulden. Deze nieuwe onverdraagzaamheid ontstaat doordat veel voormalige hervormden bezorgd zijn dat ruimte voor een gematigde orthodoxie binnen de Broederschap leidt tot wat zij zijn ontvlucht: een kerkstrijd.

De Broederschap beschouwt zich in deze periode als de ware vertegenwoordiger van het protestantisme. Met de tweede Reformatie, de doorbraak van het modernisme, heeft zij het oorspronkelijke werk van de reformatoren en de vroege remonstranten voortgezet en versterkt. Dit uitgangspunt verklaart het optimistische zelfbeeld. Enigszins gechargeerd gezegd: de waarlijk protestanten en modernen zouden zich eigenlijk allen moeten aansluiten bij de Remonstrantse Broederschap. Terwijl haar zelfbeeld zeer hooggestemd is, is de remonstrantse ecclesiologie in deze periode zeer laag: zij distantieert zich van kerkelijke vormen en gebruiken. Zij wil geen kerk zijn.

1905-1940

In de derde periode van 1905-1940 neemt men nadrukkelijk afstand van de vorige. Theologisch is het rechtsmodernisme van G.J. Heering en K.H. Roessingh (1886-1925) een ombuiging van de oudmoderne koers. Ook in allerlei praktische zaken sluit het kerkgenootschap zich bij deze nieuwe koers aan. De Broederschap richt zich weer op de oude waarden van het kerkzijn. De liturgie wordt belangrijk. Allerlei elementen die bij het kerkzijn horen krijgen weer hun plaats: doop en avondmaal, maar ook het spreken over 'kerkenraad' in plaats van 'bestuur'.

Vanaf 1920 ontstaat er een dubbele beweging naar buiten. De Broederschap toont zich veel sterker maatschappelijk betrokken en daarnaast voelt zij de behoefte haar geloofsinhoud duidelijker onder woorden te brengen. De belangstelling voor de (rechtsmoderne) dogmatiek is groot. In 1928 stelt de Broederschap een nieuwe, rechtsmoderne beginselverklaring vast. In dat jaar verschijnt ook een propagandaboekje dat ook leerstellig een 'kort begrip' van het remonstrantisme biedt. In 1940 volgt een geloofsbelijdenis die door het Convent van predikanten aan de Broederschap wordt aangeboden. Na de Tweede Wereldoorlog, maar dat valt buiten de periode van dit onderzoek, zal de Broederschap haar nieuwe opvatting, dat zij als zelfstandig kerkgenootschap deel is van de Kerk van Christus, bevestigen door zich aan te sluiten bij de Wereldraad van Kerken. De voorbereidende stappen hiertoe worden al voor de oorlog gezet. In deze periode is er sprake van de meest uitgesproken ecclesiologie.

Bronnen

Voor dit proefschrift is gebruik gemaakt van veel soorten bronnen. Centraal staan de *Handelingen van de groote vergaderingen*, die een raamwerk bieden voor wat er in het geheel van de Broederschap gebeurt. Vanaf 1889 vormt het tijdschrift *Uit de Remonstrantsche Broederschap* en daarna zijn opvolger *Levensrichting* een belangrijke bron. Hierin wordt veel geschreven over hoe men de Broederschap ziet. Veel discussies vinden hier plaats. Bijzondere aandacht is er in dit proefschrift voor preken en andere publicaties van predikanten. Wellicht maakt de verscheidenheid van deze geschriften de representativiteit daarvan groter dan de ‘officiële’ theologie van de grote theologen. Heel bewust is daarnaast ook gezocht naar ‘niet-theologische gegevens’ die de ogen kunnen openen voor hoe de dingen werkelijk werden beleefd. Te denken valt aan allerlei bestuurlijke kwesties, bijvoorbeeld rond de benoeming van hoogleraren, de financiën van de Broederschap en de faciliteiten die gecreëerd werden voor nieuwe gemeenten. Wat men feitelijk deed, is vaak een betere indicator voor de vigerende opvattingen dan wat men zei.⁷ Dit zal concreet blijken bij de vraag in hoeverre men bewust zocht naar uitbreiding van de Broederschap.

Naast de officiële, gepubliceerde bronnen, is er zoveel mogelijk gebruik gemaakt van archiefmateriaal dat, vaak minder gepolijst dus dichterbij het beleefde gevoel, inzicht kan geven in waar men staat: geschreven kerkenraadsnotulen en correspondentie tussen predikanten en bestuurders van de Remonstrantse Broederschap.

De visie van ‘gewone leden’ over een en ander was lastig te achterhalen. Uit de aard der zaak hebben die minder bronnen nagelaten, zodat slechts op enkele momenten hun – soms verrassende – standpunten helder worden.

Eerder kerkgeschiedenis dan dogmengeschiedenis

Dit proefschrift legt meer nadruk op de kerkgeschiedenis dan op de dogmengeschiedenis. Een geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap bezien vanuit de dogmatiek, te vergelijken met wat Roessingh biedt in zijn proefschrift over de geschiedenis van het modernisme, beoogt dit onderzoek dus niet. Het beschrijft de geschiedenis van de Broederschap met speciale aandacht voor die gegevens die mogelijk een indicator zijn voor hoe de remonstranten hun geloofsgemeenschap verstonden. Langs deze wat indirecte weg wordt gepoogd de remonstrantse ecclesiologie in haar wisselende gedaanten te beschrijven.

Waar mogelijk worden de remonstrantse standpunten vergeleken met die binnen vergelijkbare (kerkelijke) organisaties. Hier moet worden gemeld dat dit comparatieve element van het onderzoek minder uit de verf komt dan wenselijk is, door het ontbreken van adequate studies van bijvoorbeeld de Nederlandse Protestantenbond, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Vrije Gemeente. Het valt te hopen dat ook bij andere geloofsgemeenschappen dergelijke onderzoeken zullen worden gedaan, zodat uiteindelijk uit de vergelijking van die gegevens de bijzondere posities en standpunten van de afzonderlijke groeperingen naar voren zullen komen.